

סיכום חומר הלימודים בהיסטוריה בהתאם לתוכנית הלימודים החדשה חורף תשפ"א

חלק ראשון: מסורת ומודרנה

ערך: עדו ישראלי

הבהרה: הסיכום מביא את חומר הלימוד הנדרש לבגרות בתמציתיות, אך לעיתים מופיעות שאלות בבחינת הבגרות שקשה לענות עליהן בלי לקרוא את ספר הלימוד עצמו. אומנם אלה מקרים לא רבים, אבל גם הם קורים. בקיצור: אם הלך לכם- מחמאות אלי, אם לא- הזהרתי אתכם...

תוכן העניינים

3.....	הנאורות
4.....	התנועות האידיאולוגיות המודרניות : סוציאליזם ולאומיות
6.....	שינויים במעמד היהודים בעת החדשה
9.....	תנועת ההשכלה היהודית
11.....	דרכים להתמודדות עם החילון, ההתערות בחברה הכללית וההתבוללות
13.....	התנועה הציונית
13.....	מבשרי הציונות
14.....	תנועת חיבת ציון
16.....	התנועה הציונית בראשות הרצל
16.....	זרמים בתנועה הציונית
	היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, עד תום מלחמת העולם הראשונה
19.....	
	א. היישוב היהודי לגונויו בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית משלהי המאה ה-19 עד תום מלחמת העולם הראשונה
19.....	
21.....	הצביון הדתי של היישוב
22.....	היישוב היהודי במעבר משלטון עות'מאני לשלטון המנדט הבריטי
23.....	הלאומיות הערבית במזרח התיכון ובא"י בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20
25.....	התפתחות הבית הלאומי היהודי בא"י בתקופת השלטון הבריטי (1914-1948)
25.....	הגוש הדתי
26.....	התיישבות המחנה הדתי

הנאורות

הנאורות- באמצע המאה ה-17 יצרו קבוצה של הוגי דעות ממערב וממרכז אירופה תנועה פילוסופית ומדעית שהציעה עקרונות חדשים לעיצוב ערכי החברה, הלאום, והדת. הם חשו כי ימי הביניים היו ימים חשוכים לאנושות, ואילו עתה נפתחת תקופה חדשה בה רוח האדם פורחת, המדע מתפתח, ועל כן הם כינו את תקופתם 'עידן הנאורות' (אור-לעומת חושך).

עקרונות הנאורות:

ההכרה בערך האדם- האדם ניחן בתבונה, במצפון, ביכולת הבנת המציאות, ביכולת שיפוט מוסרית ועל כן הוא אחראי לגורלו ולגורל החברה ויש לתת אמון בכוחותיו ולאפשר לו לפעול על פי הבנתו. זאת בשונה ממה שהיה מקובל בימי הביניים בהם היה האדם כפוף לכנסייה ולמלך שקבעו לו מה לעשות ולדעתו לא היה שום משקל.

סיסמת הנאורות- את סיסמת הנאורות טבע הפילוסוף עמנואל קנט: הוא טען שהנאורות היא מעברו של האדם ממצב בו הוא תלוי בהדרכתו של מישהו אחר למצב בו הוא חושב לבד. המצב הראשון לא נובע מחוסר שכל אלא מפחד. ולכן קבע קנט: העז לדעת! אזור אומץ להשתמש בשכלך שלך! זוהי סיסמת הנאורות.

זכויות האדם והאזרח- ההכרה בערך האדם הביאה גם להכרה בזכויותיו הטבעיות והפוליטיות. הפילוסוף ג'ון לוק הגדיר שלוש זכויות טבעיות שכל אדם זכאי להן: הזכות לחיים- האדם זכאי לחיות מבלי שמישהו אחר יאיים על קיומו הזכות לחירות- כל אדם זכאי לחופש מבלי שמישהו יגביל אותו כמו למשל: חופש הביטוי, חופש הדעה, חופש התנועה, וכד' הזכות לקניין- אדם הוא בעלים על רכוש שעמל וקנה אותו, ואפילו המדינה לא יכולה לקחת רכוש זה ממנו אלא בהסכמתו.

זכויות האשה- באותה התקופה הנשים דאגו למסגרת הביתית ואילו הגברים עסקו בענייני "חוץ" דאגה לפרנסת המשפחה ולניהול המדינה. הנשים נתפשו כטיפשות יותר ולא ניתנה להן השכלה. נשים משכילות טענו שהדבר נובע מחוסר חינוך ודרשו שוויון זכויות גם בחינוך וגם בייצוג הפוליטי.

הפרדת רשויות- כאמצעי לשמירת החרות של האזרח וכדי למנוע את עריצות השלטון שאוחז בידו משאבים רבים ויכול לפעול לרעת התושבים הציע מונטסקייה את רעיון 'הפרדת הרשויות': הרשות המחוקקת- היא זו שקובעת את חוקי המדינה הרשות המבצעת- היא זו שמיישמת את ההחלטות הרשות השופטת- תפקח ותבקר את שתי הרשויות, והיא עצמה תבוקר על ידי המחוקק.

אמנה חברתית- המשכילים שאפו להביא את החברה למצבה המתוקן, וטענו כי קיים חוזה שאינו כתוב בין העם לשלטון (=האמנה החברתית), והוא מהווה את הבסיס לחוקי המדינה שמטרתם לדאוג לזכויות כל האזרחים ללא הבדל. חוקים אלה שמחוקק השלטון המקבלים הסכמה רחבה מהעם נחשבים כ'רצון הכללי' של העם.

מאפייני הנאורות:

אינדיבידואליזם – התייחסות לאדם כפרט, כבוד, כעצמאי ולא רק כחלק ממשפחה או מחברה. בעבר האדם היה חלק מחברה, ממשפחה, מקהילה. הנאורות קראה לכל אדם להיות אחראי לגורלו ולא להיות תלוי באחרים. הספר 'רובינון קרוזו', בו מסופר על אדם שהגיע לאי בודד והצליח להסתדר בו בכוחות עצמו, היווה מודל לחיקוי והדגים כיצד אדם בעל תושייה הסומך על שכלו וכוחותיו יכול לצאת מכל משבר.

רציונליזם – פירושו תבונה. הנאורות הדגישה את תבונתו של האדם ודרשה ממנו להתבונן במציאות ולהבינה על פי שלו. גישה זו עודדה מחקרים שהביאו להישגים מדעיים חדשים, ולהתפתחות בתחומים רבים ששיפרו את תנאי החיים (רפואה, תחבורה וכד').

ספקנות וחילון – הנאורות דגלה בהטלת ספק ובחינה מחדש של סמכויות העבר. הנאורות פעלה להפריד את הכנסייה (הדת) מהמדינה – כלומר הכנסייה לא תוכל לנצל את המדינה ולכפות את אמונתה חוקיה האינטרסים שלה על אזרחי המדינה. זו בעצם דרישה לחילון, הכנסייה לא תשלוט על חיי האזרחים. הנאורות סלדה מהאמונות הטפלות של הכנסייה ומהשחיתות של אנשי הכמורה.

הנאורות קראה להפריד בין הדת לבין המדינה, כלומר: על הכנסייה להתמקד בקשר בין האדם לאלוהיו, ולתת לשלטון החילוני לנהל את עניני המדינה בלי להתערב. חלק מהוגי הנאורות נשאו נוצריים דתיים אך חלקם זלזלו בדת הנוצרית וכפרו בקיומו של האל.

ידע – בתקופת הנאורות החלו פיתוחים תעשייתיים, מדעים ותקשורתיים, החברה החלה להתבסס על ידע והשכלה, אנשים החלו לגלות עניין בענייני המדינה והחברה. התוצאה הייתה שלאדם בתקופת הנאורות הייתה השכלה רחבה יותר מאשר בדורות הקודמים. אחת הדוגמאות לידע היא האנציקלופדיה שיצאה לראשונה בצרפת באמצע המאה ה-18. האנציקלופדיה זכתה לתפוצה רחבה בקרב המעמד הבינוני והגבוה. דוגמה נוספת תערוכות ואוספים של כל מיני בעלי חיים, צמחים ומינרלים שהוצגו לקהל הרחב, אותם אוספים היוו את הבסיס להקמת מוזיאונים מאוחר יותר.

קידמה – התבונה, המחקר והידע הביאו תוך זמן קצר לשיפור עצום בתנאי החיים של האנשים. הייתה תחושה שהאנושות עלתה על המסלול הנכון, החלו למצוא תרופות למחלות שונות. הטכנולוגיה השפיעה בכל תחומי החיים – בחקלאות, תעשייה, רפואה ועוד. מכאן צמח רעיון הקידמה כלומר האנושות הולכת ומתקדמת לעתיד טוב יותר, הן בתחום החומרי – כלכלי והן בתחום המוסרי חברתי.

התנועות האידיאולוגיות המודרניות: סוציאליזם ולאומיות

הסוציאליזם (פירוש מילולי - שיטה חברתית)

מושג הכולל בתוכו מגוון השקפות עולם שביקשו לתת מענה למצוקתם של בני מעמד הפועלים במאה ה-19. מצוקה זו נוצרה עקב תהליכי המיכון, התיעוש והעיוור בעולם, שתחילתם במהפכה התעשייתית

באנגליה בסוף המאה ה-18. המהפכה התעשייתית הובילה למעבר מכלכלה המבוססת על חקלאות ומלאכת כפיים לכלכלה המבוססת על תיעוש ועבודת מכוונות. בהדרגה נוצרו שני מעמדות בחברה: הבורגנות (בעלי ההון והמפעלים) והפרולטריון (מעמד הפועלים) שהיווה את רוב האוכלוסייה, אך היה בעל מעמד נחות כלכלית. הפועלים חשו כי הם מנוצלים על ידי הבורגנות ושאלו לתיקון מצבם על ידי יצירת חברה צודקת.

לפתרון המצוקה הוצעו שתי דרכים מרכזיות:

סוציאליזם מהפכני (מרקסיזם/קומוניזם) - שינוי המציאות באמצעות מהפכה. לטענתם של מרקס ואנגלס, כל תולדות האנושות מבוססים על מלחמת מעמדות בין המדכאים השולטים על אמצעי הייצור, לבין המדוכאים. במאה ה-19, המדוכאים הם הפועלים והמדכאים הם בעלי המפעלים. הם טענו עוד כי לפועלים תפקיד היסטורי חשוב - לבצע מהפכה של הפרולטריון כנגד המדכאים - המעמד הבורגני. שינוי יחסי הכוחות בחברה בעקבות המהפכה, יביא לכך שמעמד הפועלים המייצג את רוב החברה ישלוט באמצעי הייצור (מפעלי התעשייה) ויחלק את כל המשאבים (ההון) בצורה שוויונית. בחברה מהפכנית זו "כל אדם יעבוד כפי יכולתו ויקבל תמורה על פי צרכיו". על מנת לממש את הרעיון הוקם האינטרנציונל (1864) איגוד פועלים בינלאומי שמטרתו איחוד הפועלים בעולם כולו להשגת המטרה המשותפת.

סוציאליזם דמוקרטי (חוקתי) - גישה הטוענת כי יש להביא לשינויים סוציאליים באמצעות חקיקה ולא באמצעות מהפכה. בניגוד למרקסיזם, הסוציאל דמוקרטיה לא מבקשת לשנות את הסדר החברתי מן היסוד, אלא תומכת בהתערבות של המדינה בצורות שונות כדי למתן את הבעיות החברתיות. אחד האמצעים שמציעה הסוציאל דמוקרטיה להשגת שוויון הוא תשלום מיסים למדינה. בכספים אלה משתמשת המדינה כדי לסייע לחסרי ההון לשיפור מצבם בתחומים שונים. במהלך המאה ה-19 קמו איגודים מקצועיים במסגרתם החלו הפועלים להיאבק על זכויותיהם, כגון: העלאת שכר, תשלום עבור שעות נוספות ועוד. בהדרגה קמו מפלגות סוציאליסטיות בכל המדינות המתועשות. בהשפעת מפלגות אלו, החלו המדינות בחקיקה סוציאלית, לדוגמה: ביטוח בריאות ותאונות עבודה, דמי אבטלה, פנסיה, איסור עבודת ילדים, פיקוח על מחירי מוצרים והלאמת שירותים חיוניים.

לאומיות

הלאומיות המודרנית היא אידיאולוגיה שהתגבשה והתפתחה במהלך המאה ה-19 והפכה לכוח משפיע בעת החדשה.

הגדרת הלאומיות ומטרתה:

הלאומיות מדגישה את עובדת היותה של כל אומה בעלת מאפיינים מיוחדים והיא מבקשת לאפשר לכלל אומה תהיה מדינה ריבונית (עצמאית) משלה ותהיה לה יכולת למשול בה ללא התערבות גורם חיצוני. האומה מגדירה את עצמה על ידי עיצוב אופייה של המדינה לפי רצונה.

כיצד מתגבשת קבוצה לאומית?

הקבוצה הלאומית מתגבשת באמצעות טיפוחה של תודעה לאומית שהיא מודעותו של אדם להשתייכותו ללאום מסוים. התודעה הלאומית מועצמת באמצעות סמלים: דגל, המנון, ימי חג לאומיים, זיכרון קולקטיבי, דמויות חשובות מהעבר ופולקלור המבטאים את רוח האומה ומחזקים את ההזדהות האישית עמה.

מהי לאומנות?

לאומיות עלולה לעיתים להפוך לדרך קיצונית, הרואה בלאום ערך שגובר על כל הערכים האחרים (לדוגמא: חירות ושוויון). לאומנות עשויה לבוא לידי ביטוי באפליה ויחס עוין כלפי מיעוטים בתוך מדינת הלאום, וכלפי חוץ בתוקפנות ושליטת זכותן של אומות אחרות לריבונות.

דגמי הלאומיות:

לאומיות אתנית היסטורית: מתעוררת בקרב קבוצת אנשים שיש להם היסטוריה משותפת. היא מתבססת על מרכיבים כמו דת, שפה, מנהגים ותרבות, ומדגישה קרבת דם, גורל משותף, ומולדת היסטורית. העבר המשותף של בני הלאום הוא המרכיב המשפיע ביותר בלאומיות זו. תחושת השייכות מתבססת על המוצא המשותף (כגון בגרמניה).

לאומיות ליברלית אזרחית: מאגדת קבוצה של אנשים סביב ערכים ואידיאולוגיה משותפים. זוהי תפיסה ליברלית שמקדשת ערכים כמו שוויון, חירות ודמוקרטיה. האומה נוצרת, מיחידים שבחרו להצטרף אליה מרצונם ולהקים מדינת לאום ריבונית. לאומיות זו שמה דגש על המסגרת המדינית ועל השותפות האזרחית (לדוג' בארה"ב).

לצפייה בסרטון בנושא הלאומיות [לחץ כאן](#).

לצפייה בסרטון בנושא מלחמת העולם הראשונה (להעשרה) [לחץ כאן](#).

שינויים במעמד היהודים בעת החדשה

המעמד המשפטי של היהודים לפני העת החדשה

באירופה - היהודים היו קבוצה נבדלת ונחותה. הנחיתות הייתה עיקרון דתי שמטרתו השפלת היהודים כדי להוכיח את טענת הכנסייה שאלוהים עזב את עם ישראל ובחר בנוצרים. מעמד היהודים לא היה אחיד, בכל ארץ זכויותיהם וחובותיהם השתנו בהתאם לשלטון, לכנסייה, ולרצון העם. היהודים לא הורשו לגור בכל מקום ולא יכלו לעבוד בכל מקצוע. עם זאת הקהילה נהנתה מאוטונומיה (=שלטון עצמי) בנושאים של: גבית מיסים, צדקה, הכרעה בסכסוכים משפטיים בין יהודים ליהודים, ואפילו הותר לבית הדין היהודי להעניש במלכות ובחרם וכיו"ב. ראשי הקהילה היו בקשר עם השלטון.

ארצות האסלאם - גם בארצות האסלאם הושפל כל מי שאינו מוסלמי. היהודים נחשבו כ'עם-הספרי' (בשונה מעובדי אלילים שהוכרחו להתאסלם) ולכן הוגדרו כ'בני-חסות'. היהודים זכו בחופש דתי ואוטונומיה קהילתית, אך מצד שני הם חויבו במס גולגולת, ועל פי 'תנאי עומר' נאסר עליהם לבנות בתי כנסת חדשים, לרכב על סוס, לשאת חרב, ועוד.

הרקע לשינויים במעמד המשפטי של היהודים

האמנציפציה היא הענקת זכויות מלאות אזרחיות, חברתיות, ופוליטיות לציבור שלא נהנה קודם מזכויות אילו. בשלב הראשון (סוף המאה ה-18) זכו יהודי מערב ומרכז אירופה לשוויון זכויות, ובמהלך המאה ה-19 זכו גם יהודי מזרח אירופה לאמנציפציה. בארצות האסלאם השינוי החל בהשפעת המדינות שכבשו אותם. הסיבה להענקת שוויון הזכויות ליהודים היא התפשטות רעיונות הנאורות, שם הונחו היסודות לערכי החופש החירות והשוויון. הנאורות טענה כי השלטון חייב לתת זכויות טבעיות לכל אדם בלי קשר לדת או ללאום.

שינוי המעמד המשפטי של היהודים בצרפת

צרפת הייתה המדינה הראשונה באירופה שהעניקה שוויון ליהודים. ב-1789 עם פרוץ המהפכה הצרפתית פורסמה הצהרה על זכויות טבעיות של כל בני האדם לשוויון ולחרות. למרות זאת היהודים לא זכו מיד לשוויון מכיוון שהם נתפסו כקבוצה נבדלת מהעם הצרפתי.

ב-1790 זכו לראשונה יהודי בורדו לקבלת אמנציפציה, הם היו יהודים ספרדים עשירים מעורבים באוכלוסייה ובתרבות הצרפתית. כעבור שנה זכו גם יהודי אלזס ולורן (=חבל ארץ במזרח צרפת) לאמנציפציה. סיבת העיכוב הייתה מכיוון שיהודי אלזס ולורן היו ממוצא אשכנזי ושמרו על המבנה הקהילתי שלהם, ולכן רק כאשר הסכימו לוותר על האוטונומיה הקהילתית הם קיבלו בתמורה אמנציפציה.

ב-1791 הפכה צרפת למדינה חילונית ופורסמה "הצהרת זכויות האדם" שהכירה בזכויותיהם של היהודים לשוויון. היהודים נקראו "אזרחים בני דת משה".

נפוליאון שכבש את רוב אירופה הביא עמו לארצות הכבושות את בשורת המהפכה הצרפתית – חירות ושוויון ליהודים, אבל רצה שהיהודים יוותרו על אוטונומיה ומבנה של הקהילה היהודית. עם כיבוש צרפת זכו גם יהודי איטליה, אוסטריה, וחלק מיהודי הולנד וגרמניה לשוויון זכויות.

1806- כינס נפוליאון אסיפת נכבדים יהודים לדון בשאלת היחסים בין היהודים למדינה. הוא הציג לפני האספה 12 שאלות, שנועדו להבהיר את יחסם של היהודים לאומה הצרפתית, ולבחון אם יש סתירה בין חוקי דת ישראל לבין החוק הצרפתי. הוצגו שאלות כמו: מה יחס ההלכה היהודית לנישואי תערובת? האם מותר ליהודי לקחת ריבית מנוכרי? מה יחס היהודים לצרפת?

הנכבדים שחלקם היו יהודים דתיים אדוקים ענו כי צרפת היא מולדתם והם צרפתים בני דת משה, וכי הם רואים בצרפתים הלא-יהודים את אחיהם. ומכיוון שצרפת היא מולדתם, חלה עליהם חובה להילחם בצבאה ולהגן עליה.

כדי לתת לתשובות הללו תוקף הלכתי שיהיה מקובל על כל היהודים כינס נפוליאון ב-1807 אסיפה בשם "סנהדרין", שכללה 71 נכבדים יהודים כמניין הסנהדרין בבית שני. ורצה שהם יבטלו הלכות דתיות יהודיות המונעות מיהודים להשתלב בחברה הצרפתית. הרבנים היהודים שלא רצו לבטל הלכות אבל מצד שני לא רצו ללכת נגד נפוליאון ניסחו את תשובותיהם באופן המשתמע לשני פנים.

1808- פרסם נפוליאון את 'הפקודה המחפירה', פקודה שחייבה את היהודים לשרת בצבא, הגבילה את זכותם לגור באזורים מסוימים והגבילה את זכותם לעסוק במסחר. הפקודה הייתה תקפה ל-10 שנים. למרות הפגיעה הזמנית באמנציפציה של היהודים בצרפת, המהפכה הצרפתית השפיעה על מעמדם המשפטי של כל היהודים בעולם. והאמנציפציה נשארה גם לאחר נפילת שלטונו של נפוליאון.

מעמדם המשפטי של היהודים בארצות האיסלאם - אלג'יר

גם בכמה מארצות האסלאם חל שינוי במעמדם המשפטי של היהודים

הגורמים לשיפור :

1. קולוניאליזם- ארצות אירופה כבשו את צפון אפריקה ומצרים והחילו בארצות אילו את האמנציפציה.

2. יהודים שפעלו למען אחיהם בני המזרח כמו : משה מונטיפיורי, אדולף כרמייה ומשפחת רוטשילד.

צו כרמיה -אדולף כרמיה, היה מדינאי צרפתי ומנהיג יהודי ועמד בראש חברת "כל ישראל חברים". לאחר מהפכת 1848 התמנה לשר המשפטים בממשלה הזמנית בצרפת. ב-24 באוקטובר 1870 התקבל חוק שלפיו קיבלו יהודי אלג'יריה אזרחות צרפתית מלאה. בשל פעילותו למתן האזרחות ליהודים נקרא החוק "חוק כרמיה". בעקבות הצו גברה באופן משמעותי האנטישמיות של אנשי המנהל והמתיישבים האירופיים, שהתקשו להשלים עם העובדה שהיהודים האלג'יריים - הפכו להיות שווים להם. גם המוסלמים תושבי אלג'יריה גילו ביטויי שנאה ליהודים, לאחר שהם עצמם לא הוכרזו כאזרחים צרפתים ונשארו במעמדם החברתי הנמוך.

באימפריה העות'מאנית- יזמו השליטים המוסלמים בזמן התפוררותה, שוויון זכויות כדי להפוך את האימפריה למדינה מתקדמת ואירופאית יותר.

1. התורכים העות'מאניים השוו את מעמד היהודים והנוצרים למעמד המוסלמים.
2. בוטל מס הגולגולת.
3. יהודים יכלו להתגייס לצבא.
4. הוסרו ההגבלות על הלבוש היהודי.

החוקים תפסו רק שנתיים, כיוון שלקראת סופה של האימפריה העות'מאנית עלתה לשלטון מפלגת "התורכים הצעירים" שהנהיגה דיכוי לאומני ולא הכירה בזכויות המיעוטים. לאחר מלחמת העולם הראשונה תורכיה צמצמה את זכויות היהודים : נאסר לימוד עברית, יהודי חויב להתחתן בנישואין אזרחיים ודתיים וכד'.

השלכות האמנציפציה על חיי היהודים

שינוי לבוש - לאורך ימי הביניים נבדלו היהודים מן הגויים גם בלבושם וזאת מתוך רצון לשמור על ייחודם וזהותם. עם התמורות במעמדם המשפטי של היהודים ורצונם להשתלב בחברה הכללית הם גם זנחו בהדרגה את לבושם המסורתי והחלו ללבוש לבוש אופנתי. המשכילים לעגו ללבוש המסורתי המרושל והמרופט והקפידו על לבוש אופנתי מכובד שכלל גם גילוח הזקנים וחבישת פאה (לגברים), ולא

רק בפורים) כמקובל באותה התקופה.

לימוד שפת המדינה - דיבור בשפת המדינה נחשב גם הוא בעיני המשכילים כשלב חשוב בהשתלבות בחברה. היידיש נתפסה כשפה לא תרבותית לעומת הגרמנית, ובהמרת היידיש לגרמנית ראו המשכילים דרך להכרת תרבות הנאורות. גם במזרח אירופה הוקמה על ידי יהודים עשירים "חברת מפיצי ההשכלה" שראתה בשפה הרוסית מכשיר להשתלבות חברתית. אך היו גם משכילים יהודים במזרח אירופה שדווקא הדגישו את לימוד השפה העברית וראו בה שפת תרבות.

מעבר לעיסוקים כלכליים יצרניים - הוגי הנאורות הבחינו בין מקצועות יצרניים, פרודוקטיביים - כמו: חקלאות, נגרות, תעשייה וכד' לבין מקצועות לא יצרניים - כמו: מסחר, הלוואה, תיווך. הם שאפו לכך שיהודים רבים יעברו לעסוק במקצועות פרודוקטיביים ולשם כך הם ערכו תיקונים במערכת החינוך ודאגו להכנסתם של לימודי חקלאות ומלאכה כחלק מתוכניות הלימוד.

בתי ספר מודרניים לבנים ולבנות - בבתי הספר למדו בנים בלבד ואילו הבנות התחנכו בבית עם האמא. במשפחות עשירות למדו הבנות בבית עם מורה פרטי שפה, מוזיקה, ציור וכד' כנהוג במשפחות המעמד הבורגני באירופה. בשנת 1798 הוקם ביה"ס הראשון לבנות בהמבורג שבגרמניה. בביה"ס למדו קריאה, כתיבה, חשבון וציור וגם מעט יהדות והוא יועד לבנות עניות. במאה ה-19 קמו בתי ספר נוספים לבנות בהם לימדו מעט יהדות ואת מקצועות משק הבית.

התבוללות - עם ההשתלבות בחברה הכללית, גברו מאוד גם מגמות של התבוללות, נישואי תערובת ואף התנצרות. האמנציפציה השפיעה רבות גם על היחס בין היהודי הבודד לבין החברה היהודית. זאת בגלל התביעה מן היהודים להפסיק לראות את עצמם כקבוצה נבדלת מן החברה הכללית.

ההשפעה על הקהילה היהודית - מתן האמנציפציה היה כרוך בפגיעה משמעותית בסמכויות הקהילה היהודית ובעצמאותה. האפשרות לגור בכל מקום ולא רק באזור המוגדר ליהודים, גרמה לכך שיהודים שרצו להשתלב בחברה הכללית העתיקו את מקום מגוריהם לשכונות מרוחקות, כך הידלדלה הקהילה. בנוסף, פנו היהודים כמו כל האזרחים לבתי המשפט של המדינה ולא לבתי הדין הרבניים - דבר שפגע בסמכות הרבנים שעמדו בראש הקהילה. גם מוסדות החינוך נחלשו כיוון שכעת יכלו היהודים ללמוד בבתי הספר הכלליים.

האמנציפציה הציבה אפוא אתגר עצום בפני היהודים: הם לא היו חייבים לחיות כיהודים אלא היה עליהם לבחור ביהדותם

לסיכום: הנאורות באירופה הביאה לכך שהיהודים קיבלו אמנציפציה והשוו את זכויותיהם לגויים על פי חוק אבל שוויון זכויות זה לא החזיק מעמד לאורך זמן. לאמנציפציה היו גם מחירים, היהודים ויתרו על עצמאותה וסמכותה של הקהילה וכן על שאיפות לאומיות. ברוב ארצות האסלאם לא קיבלו היהודים אמנציפציה למעט במדינת אלג'יר.

תנועת ההשכלה היהודית

משה מנדלסון ותנועת ההשכלה

משה מנדלסון (1729-1786) היה יהודי גרמני שקיבל חינוך יהודי מסורתי. הוא עבר לברלין והתחיל להרחיב את השכלתו בלימודי פילוסופיה, שפות ומדעים. מנדלסון יצר קשר עם חברת ההשכלה הגבוהה והפך להוגה דעות מוכר באירופה ולאבי תנועת ההשכלה היהודית. באורח חייו הקפיד מנדלסון על שמירת המצוות. מפעלו העיקרי של מנדלסון הוא "הביאור" – תרגום התורה, תהילים, שיר השירים וקהלת לגרמנית. מטרת הביאור הייתה למנוע את השימוש בתרגומים הנוצריים. הפירוש שהוא הוסיף לביאור היה מבוסס על הפרשנות היהודית המסורתית ועל מדרשי חז"ל. המשכילים בני דורו ראו בו את אביהם הרוחני.

בדור שלאחר מנדלסון חל שינוי בדמותם של המשכילים וביעדיה של תנועת ההשכלה היהודית. משכילים רבים זנחו את לימוד הלשון העברית ואת השימוש בה. בהדרגה חלה אצל חלקם התרופפות בשמירת המצוות. היו שזנחו לחלוטין את אורח החיים היהודי, ומקצתם אף המירו את דתם. המשכילים שהמשיכו את מנדלסון היו מעוניינים בהתקרבות לחברה הכללית מבחינה אינטלקטואלית ותרבותית. על כן סיגלו לעצמם סגנון לבוש, מנהגים ונימוסים שהיו מקובלים בחברה הכללית. על מנת לקדם את ההשכלה בחברה היהודית, הקימו המשכילים חברה בשם "חברת דורשי לשון עבר". חברה זו הפיצה כתב עת בשם "המאסף", היה זה עיתון בעברית אשר הטיף לחשיבה רציונאלית, להרחבת הדעת ולסובלנות דתית. השינויים באו לידי ביטוי בתחומים הבאים:

1. **לבוש** - המשכילים היהודים זונחים את הלבוש המסורתי לטובת האופנות החדשות במרכז אירופה.
2. **שפה** - המשכילים ראו בשפת המדינה אמצעי לקידום השתלבותם של היהודים במדינה.
3. היו משכילים שזנחו את אורח החיים היהודי ומקצתם אף המירו את דתם.
4. **חינוך** - המשכילים פועלים להקמת בית ספר ברוח ההשכלה וכן פועלים להקמת ב"ס לבנות, דבר שהיה חידוש בזמנו.
5. **כלכלה** - המשכילים קראו לפרודוקטיביזציה של היהודים ומעבר למקצועות יצרניים כחקלאות ומלאכה.

יישום רעיונות ההשכלה בחברה היהודית באירופה ומחוצה לה

א. במזרח אירופה "השכלה מטעם" – תנועת ההשכלה ברוסיה התפתחה מאוחר יותר כיוון שגם החברה הכללית ברוסיה הייתה משכילה פחות. בשנת 1841 לאחר התייעצות עם משכילים יהודים, החליט השלטון הרוסי לפתוח בתי ספר שמטרתם להרחיק את היהודים מלימודי התורה ולקרנם ללימודים כלליים ובכך לטשטש את ההבדל שבין שאר האוכלוסייה. רוב היהודים ראו בצעד זה גזירה שמטרתה להעביר את היהודים על דתם וקראו לבתי הספר "מוסדות מטעם" = מוסדות השכלה שנוסדו מטעם השלטונות, ולא מתוך רצון של היהודים. התנגדות הציבור היהודי למוסדות אלה גרמה לכך שהשפעתם הייתה קטנה.

אולם הייתה גם קבוצת משכילים יהודים קטנה שראתה מהלך זה בחיוב. משכילים אלה תמכו בלימודי ההשכלה הכללית ובהחלפת הלבוש היהודי וגילוח הזקן, אך הם לא שאפו להיטמע בחברה הרוסית אלא

הדגישו את התרבות והשפה העברית. נוצר מתח בין המשכילים היהודים שנתפסו כתומכי השלטון (למרות שהם לא הזדהו עם מטרות השלטון שרצה לטשטש את הייחודיות היהודית) לבין רוב הציבור היהודי.

ב. בתי הספר של "כל ישראל חברים" במזרח התיכון ובארצות האסלאם - ארגון כ"ח הוקם ב-1860 בפריז ומטרתו הייתה לתרום להתפתחותם התרבותית של היהודים ובכך לסייע להם להשתלב בחברה הכללית. בבתי הספר של חברת כ"ח הוכנסו שינויים רבים לעומת ה"חדר" המסורתי: למדו בניס ובנות, כל שכבת גיל למדה בנפרד, בכיתות היו לוחות וגירים, אך החידוש המרכזי היה בתוכן הלימודי. שפת הלימוד הייתה צרפתית והתלמידים עברו מבחן ממשלתי בסיום לימודיהם. לימוד השפות האירופאיות, חשבון, גאוגרפיה וכו' היו עיקריים ואילו לימודי היהדות היו טפלים.

בתי הספר של כ"ח היו הגורם מספר אחד של התמערבות החברה היהודית בארצות האסלאם.

היו מדינות שקיבלו את בתי הספר של כ"ח בשמחה כמו באלג'יר ומרוקו, אך היו מקומות כמו בלוב וג'רבה שבואם עורר ויכוח והתנגדות בגלל צמצום לימודי התורה, ושינוי סדר העדיפויות שהוצג לתלמידים בהם ההשכלה תפשה מקום חשוב יותר מיראת שמים, וצרפת הייתה משאת נפשם של הצעירים היהודים במקום ארץ ישראל.

ג. חדירת רעיונות ההשכלה בתימן, הוויכוח בין הדרדרים לעיקשים - לתימן הגיע רעיונות ההשכלה רק במאה ה-20, וב-1910 הקים הרב יחיא קפאח בית ספר מודרני בצנעא דוגמת בתי הספר של כ"ח. הדבר עורר מחלוקת בקהילה בין הדרדעים - הרציונאליים, שראו בכך שלב חשוב בפיתוח וקדמה של הדת. לבין העיקשים - שציידו בלימוד הקבלה, וראו מהלך זה הסותר את מסורת הקבלה שלהם בצורה שלילית. שני המחנות היו נאמנים למסורת, והמחלוקת ביניהם נגעה בדרכי יישומה.

דרכים להתמודדות עם החילון, ההתערות בחברה הכללית וההתבוללות

א. אורתודוקסיה - פירוש המילה 'אורתודוקסיה' היא "דרך ישרה" (מיוונית: אורתא = ישר/נכון, דוקסא = דרך/רעיון) ההולכים בדרך הישר לעומת הסוטים ממנה. הזרם האורתודוקסי ביהדות רואה עצמו ממשיך היסטורי של הגוף העיקרי ביהדות ונאבק נגד הרצון לשינוי ורפורמה ביהדות.

החת"ם סופר - ר' משה סופר (1762-1839) (חת"ם = ראשי תיבות של ספרו: חידושי תורת משה) מחשובי הפוסקים במאה ה-19, הדמות הרבנית המרכזית שהובילה את גישת ההסתגרות. למרות שהוא עצמו למד בנעוריו שפות ומדעים וגם לילדיו שכר מורה מיוחד שילמדם מדעים, הוא התנגד לפריצת גבולות המסורת וייצג את הקו השמרני. היה רבה של פרסבורג, הקהילה החשובה ביותר ביהדות הונגריה באותה העת.

השקפתו - הוא התנגד להכנסת תיקונים בהלכה ברוח הזמן כמו שעשו הרפורמים (שינויים בנוסח התפילה, העברת הבימה ממרכז בית הכנסת לקדמתו, נגינה בעוגב ועוד), וטען: **"חדש אסור מן התורה"**. כל תיקון אסור גם אם אינו נוגד את ההלכה! אדרבא עלינו "להגביה חומות", להוסיף גדרים

וסייגים להחמיר ולא להקל. על הרפורמים אמר החת"ם סופר שאם היה הדבר בידו היה מוציאם מכלל ישראל. הדרך להתגוננות היא הסתגרות, התבדלות, אידיאולוגיה של שב ואל תעשה, הגבהת החומות, ההחמרה נועדה לעטוף את היהודי במעין "חומת מגן" מפני "הרוח הרעה" המאיימת מבחוץ היא האמצעי להתמודד ולהדוף את ההתבוללות והאפיקורסיות.

יחסו לאמנציפציה - החת"ם סופר ראה באמנציפציה סיכון רב, הן בגלל החשש שתגביר את החילון וההתבוללות והן בגלל שהיא תרחיק אותם מהתקווה לשוב לא"י. משום שהחיים הנוחים בגולה עלולים להסיט את היהודי מהשאיפה לגאולה ועלייה לא"י. מכאן מובן יחסו החיובי ללאומיות היהודית.

אולטרה אורתודוקסיה – לאחר פטירתו תלמידיו הקצינו ביחסם כלפי המודרנה ושללו כל לימודי חול, נלחמו ביהודים האורתודוקסים. מקבוצה זו יצאו מייסדי העדה החרדית בירושלים.

ב. ניא-אורתודוקסיה = אורתודוקסיה חדשה, זרם שטען כי במודרנה יש צדדים חיוביים שלא סותרים ואף רצוי לבחור בדברים הטובים שבמודרנה ולשלבם בחיים היהודים.

הרב שמשון רפאל הירש - הרש"ר הירש (1808-1888) כיהן כרבה של פרנקפורט, חיבר פירוש לחמישה חומשי תורה, וכן ספר 'אגרות צפון' העוסק בהתלבטויותיו של נער יהודי אל מול אתגרי הזמן.

השקפתו - הוא ביקש לשלב בין נאמנות למסורת ושמירה על ההלכה לבין היבטים במודרנה, שראה בהם היבטים חיוביים. תורת ישראל נצחית, אין לשנות בה דבר, מכאן החובה לקיים את התורה על כל מצוותיה. יחד עם זאת הוא האמין בדרך ארץ (אמירתו של רבן גמליאל יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ) שילוב בחיים עפ"י ההלכה היהודית, עם רכישת השכלה אקדמית ומקצועית (הוא עצמו למד באוניברסיטה).

הרש"ר הירש טען כי אפשר לשנות מנהגים אך לא לשנות הלכה. לדוגמה, הוא נשא את דרשתו בבית הכנסת בשפה הגרמנית.

פעולותיו - הוא הקים את בית הספר הריאלי היהודי בו למדו גם מקצועות חול. ולמדו בו עברית ברמה גבוהה. ייסד עיתון אורתודוקסי בשם 'ישורון' ששימש שופר לכל רעיונותיו. הוא עודד בעיתון כתיבה יהודית יראת שמים ודבקות במסורת.

יחסו לאמנציפציה - היה חיובי. לדעתו רבים מרעיונות ההשכלה שאובים מערכי הנצח של היהדות. האמנציפציה היא הישג של ימות המשיח, ואילו את חזון הגאולה של עם ישראל דחה לעתיד הרחוק. האמנציפציה תורמת ליהודים ועוזרת להם להתקדם ולהשתלב בעמים. מכאן שהוא ראה באמנציפציה אתגר חיובי, המאפשר לעם ישראל להגשים את ייעודו בהווה ולהיות אור לגויים.

יחסו ללאומיות היהודית - לדעתו לעם ישראל שליחות רוחנית בגולה, להורות לכל העמים שה' הוא מקור כל הברכה". את חזון הגאולה של עם ישראל בארצו הוא דחה לעתיד הרחוק.

התנועה הציונית

מבשרי הציונות

לתנועה הציונית כתנועה לאומית מודרנית קדמו מבשרי הציונות. מקובל להחשיב שלושה כמבשרים: הרב יהודה אלקלעי, הרב צבי הירש קאלישר ומשה הס. הם זכו לכינוי "מבשרים" מפני שקדמו לה ו"בישרו" על בואה, הם היו ההוגים הראשונים של הרעיון הציוני כרעיון מודרני וקראו להוציאו לפועל אך לא הצליחו בעצמם להגיע להישגים מעשים.

נושאים בהם עסקו כל מבשרי הציונות:

א. כל מבשרי הציונות עסקו ברעיון של שיבת היהודים לארץ ישראל, התפתחות הרעיונות הלאומיים באירופה השפיעה על תפיסת עולמם. הם הביעו את הרעיונות ותפיסת העולם שלהם באמצעות ספרים ומאמרים שפורסמו ברחבי אירופה וכן החלו בפעולות מעשיות על מנת ליישם ולהוציא לפועל את אמונותיהם, הם עודדו יהודים לעלות לארץ ישראל והרב אלקלעי אף עלה בעצמו לארץ.

ב. גאולה אקטיבית ולא פאסיבית: מבשרי הציונות יצאו כנגד התפיסה הדתית המקובלת בתקופתם שלפיה העם היהודי צריך לחכות עד בוא המשיח על מנת לעלות לא"י, ולכן ויש לשבת ולהמתין לבואה של הגאולה הניסית. מבשרי הציונות טענו כי יש לפעול להקמת מדינה יהודית והגאולה לא תהיה ניסית בלבד אלא תתחיל בדרך הטבע וכי רק באמצעות פעולה שלנו, שהיא הגאולה הטבעית, תבוא הגאולה השלמה.

ג. גאולה הדרגתית: יציאה כנגד התפיסה המקובלת של גאולה מיידית ניסית. הרבנים קלישר ואלקלעי דברו על גאולה הדרגתית בשלבים. הגאולה השלמה לא נגלית בבת אחת אלא מופיעה בהדרגתיות, והחזרה הטבעית של עם ישראל לארץ ישראל הינה אחת מהשלבים בדרך לגאולה השלמה.

ד. רעיון הפרודוקטיביות (היצרנות) של יהודי העולם: מבשרי הציונות שאפו לשנות את המצב הקיים שבו רוב היהודים בגולה לא היו בעלי מלאכה ולא עסקו בחקלאות ומקצועות פרודוקטיביים. והם חשבו שהשיבה של היהודים לארץ ישראל תחייב אותם לעסוק גם במלאכת כפיים ובייחוד בחקלאות ובכך יחזרו למציאות כלכלית נורמלית

אך היו גם דברים שייחדו כל אחד מהם:

הרב אלקלעי (1878-1798) ראה בפעולות לאחדות העם כמביאות את הגאולה לכן קידם בברכה את תחיית השפה העברית, את אחדות נוסח התפילה ועודד את פעולתה של חברת כ"י"ח לאיחוד העם היהודי.

רעיונות מעשיים: תכנן לבקש רישיון התיישבות בא"י מהסולטן העות'מאני, בתמיכת המעצמות האירופאיות. לשם כך אף נסע לארץ ישראל ולמערב אירופה כדי לשכנע יהודים ושאינם יהודים לתמוך בתוכניתו. עלה לארץ בשנת 1871.

הרב צבי הירש קלישר: ראה במתן האמנסיפציה פתיחתה של תקופה חדשה- תקופת הגאולה.

רעיונות מעשיים: ניסה לרכוש את הר הבית כדי לבנות מזבח ולחדש את עבודת הקורבנות. ניהל חלופת מכתבים עם משה מונטיפיורי ואדולף כרמיה בבקשה שיתמכו כלכלית ופוליטית בשיבת יהודים לארצם. הקים ועמד בראש חברה ליישוב ארץ ישראל יחד עם הרב אליהו גוטמאכר.

הקשיים בהצלחת רעיונות מבשרי הציונות:

* באותה תקופה היהודים באירופה החלו לקבל אמנסיפציה וחשו שיפור במצבם בגולה ולכן היה קושי ליצור עליית המונים לארץ ישראל שנחשבה אז לארץ בלתי מפותחת ומרובת סכנות.

* מבשרי הציונות פעלו כיחידים ולכן לא היה להם מספיק כוח פוליטי וכלכלי ליצור ולממש עלייה המונית לארץ ישראל

* קשיים ברכישת אדמות בארץ ישראל, שיאפשרו חזרה המונית.

לא נכון יהיה לומר שמבשרי הציונות נכשלו לגמרי, שכן פחות ממאה שנים לאחר פעילותם התממשו התוכניות שלהם וקמה מדינת ישראל והם היוו את הבסיס למימוש ערכי הציונות!

תנועת חיבת ציון

חובבי ציון רצו לפתור את מצוקת היהודים בעקבות הפרעות שהתחוללו כנגד יהודי רוסיה. הם חיפשו פתרון מידי ולכן עודדו עלייה לא"י והקמת התיישבות חקלאית, הם ראו בהקמת מדינה יהודית יעד רחוק (חזון לעתיד) ולא פתרון שיכול לעזור לבעיות המיידיות של יהודי מזרח רוסיה.

אגודות חובבי ציון פעלו תחילה כקבוצות שתפקדו בצורה עצמאית ללא סדר והנהגה מרכזית. עד שיהודה לייב פינסקר ומנהיגים נוספים מקרב חובבי ציון החליטו לאחד את כל אגודות חובבי ציון לתנועה אחת מלוכדת ומשפיעה יותר.

פינסקר יהודה - (1821-1891) רופא, משכיל חילוני ומתבולל, בתחילת דרכו האמין פינסקר בהשתלבות היהודים בחברה הרוסית. בעקבות פרעות "סופות הנגב" נגד היהודים ברוסיה, שינה את דעתו וחשב שצריך להקים מדינה ליהודים הוא פרסם 'את הספר **אוטואמנציפציה** (=שחרור עצמי) עיקרי דבריו: הבעיה של היהודים: **יודופביה**- היהודים מיצגים עם חי-מת, נשמה ללא גוף, דבר המביא לפחד של העמים מפני היהודים, פחד הנקרא 'יודופביה' הגורם לדחייתם מבין העמים. הפתרון של היהודים: **אוטואמנציפציה**- היהודים צריכים ארץ משלהם (ישות מדינית יהודית) ועליהם לעזור לעצמם, על ידי התיישבות של כל היהודים בארץ משלהם עדיף א"י והקמת מדינה עצמאית. הדרכים להגשמת הרעיון: כינוס קונגרס לאומי שמתוכו יבחר וועד אשר מטרתו תהיה לחפש ולמצוא ארץ שתתאים למטרה זו. אך בהמשך הבין פינסקר שמחשבתו להקים מדינה יהודית שלא בארץ ישראל לא תתקבל על דעת רוב העם היהודי.

ועידת קטוביץ 1884

ועידה שהתכנסה ביוזמתו של פינסקר בעיר קטוביץ שעל גבול רוסיה גרמניה והייתה לוועידת הייסוד של תנועת "חיבת ציון"- הארגון היהודי הלאומי-העולמי הראשון. לראשות התנועה נבחר פינסקר, והרב שמואל מוהליבר נבחר ליושב ראש של כבוד. לוועד המנהל נבחרו רבנים נוספים שהיו מגאוני הדור כמו

הנצי"ב מוולוז'ין. בוועידה הוגדרו המטרות של תנועת חיבת ציון.

החלטות ועידת קטוביץ:

- א. להחזיר חלק מהיהודים לעבודת אדמה בארץ ישראל.
- ב. כל אגודות חובבי ציון יהיו מרוכזות תחת ארגון אחד עם הנהגה שנבחרה.
- ג. אנשים מחיבת ציון יפעלו בשלטון הרוסי כדי לקבל אישור פעולה (רישיון) ממשלת רוסיה להשתתפות בפעילות הארגון
- ד. חיבת ציון תתמוך בישובים היהודים הקיימים בארץ ישראל ובמושבות החדשות שהוקמו בה.
- ה. תישלח משלחת לא"י על מנת לבדוק אלו מושבות זקוקות ביותר לסיוע וכן לנסות לשדל את האימפריה העות'מנית שיסירו את ההגבלות לבניית ישובים חדשים.

תנועת חיבת ציון התמודדה עם מספר קשיים:

1. קשיים בגיוס כספים לרכישת קרקעות בארץ ישראל. מחיר הקרקעות עלה.
2. יהודים רבים על אף הפרעות ואנטישמיות, חששו להגיע לארץ ישראל שהייתה תחת שלטון העות'מאני ונחשבה נחשלת, הם העדיפו להגר לארה"ב ארץ מתקדמת ומתפתחת שבה החיים היו נוחים יותר מא"י באותה תקופה.
3. חילוקי דעות בין חילונים(המשכילים) ודתיים בתוך התנועה על אופי הישוב היהודי החדש ושל המושבות החדשות שקמו, ויכוחים על אורח החיים שצריך להתקיים בא"י, ועל מידת הכפייה לשמירת מצוות בקרב המתיישבים החדשים בארץ, בייחוד בני גדרה – הבילוי"ים שרצו להקים חברה חילונית מודרנית. בניסיון להתגבר על הוויכוחים בנושא הוצעה פשרה: נבחרו שלושה מנהיגים להנהגה משותפת (משכילים ורבנים, אחד מהם היה הרב מוהליבר). עם זאת נשארו עדיין מחלוקות.
4. האיסור על פעילות פוליטית שהטילו השלטונות הרוסיים, חל איסור על פעילות ציונית בגלוי וחברי התנועה ברוסיה נאלצו לנהל אותה במחתרת מתוך חשש מתגובת השלטון הרוסי.

חובבי ציון תומכים בעולים לארץ ישראל - בין השנים 1881-1904 עלו לארץ ישראל כ-25,000 עולים חדשים חברי אגודות חובבי ציון. רובם היו אנשים דתיים בעלי משפחות שהתיישבו בערי הקודש (ירושלים, חברון, צפת וטבריה), רובם ברחו מפני הפרעות ברוסיה. אך היו מביניהם כאלה שבאו בגלל הרעיון הלאומי והם הקימו 23 מושבות חקלאיות חדשות. חוסר הניסיון שלהם בעבודה החקלאית, המאמץ הפיזי, המחלות שהרגו בהם הביאו אותם כמעט לסף יאוש, אך בעזרתו של הברון רוטשילד שנחלץ לעזרתם הצליחו המושבות להתגבר על הקשיים. הברון ייסד משטר פקידות בכל מושבה, דאג לאגרונומים, רופאים, מורים ועוד שיסיעו לתושבים, אך בשל יחס מתנשא מצד הפקידים נוצרו מתחים בין פקידי הברון לבין המתיישבים.

התנועה הציונית בראשות הרצל

תאודור (בנימין זאב) הרצל (1860-1904) - עיתונאי, משפטן, סופר, מחזאי ומדינאי יהודי. מפתח רעיון הציונות המדינית ומייסד הציונות כתנועה לאומית-מדינית. נחשב ל"חוזה המדינה". הרצל נולד בבודפשט כבן למשפחה מתבוללת, התחנך בתרבות הגרמנית. כבר כנער נתקל בגילויי אנטישמיות. הוא חשב והאמין כי הפתרון לאנטישמיות הוא בהשתלבות מוחלטת של היהודים עם הגויים. הוא היה חבר באגודה לאומית גרמנית אך סולק ממנה בגלל היותו יהודי. היחס העויין מצד החברה שרצה כ"כ להשתלב בה, וכן מפגשו כעיתונאי עם פרשת משפט דרייפוס (= אלפרד דרייפוס - קצין תותחנים יהודי-צרפתי בדרגת סרן, הואשם שבגד בצרפת וריגל לטובת גרמניה. בטקס משפיל הורדו דרגותיו והוא נכנס לכלא. לבסוף, התברר כי הייתה זו עלילה אנטישמית והוא זוכה), וזעזועו מאנטישמיות של ההמון בצרפת הליברלית, חוללו אצלו את השינוי בתפיסת עולמו, והחלה להבנות התודעה הלאומית שלו והתחזקה ההזדהות שלו עם יהדותו.

בעיית היהודים ופתרונה: הרצל הבין שהאנטישמיות היא בעיה לאומית והאמנציפציה לא תפתור אותה. הפתרון הוא הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל בתמיכתן של מעצמות אירופה. ולשם כך יש להשיג צ'רטר (= אישור) להתיישבות מהעות'מאנים השולטים בארץ.

הקונגרס הציוני: כשנה לאחר פרסום ספרו "מדינת היהודים" כנס הרצל את הקונגרס הציוני הראשון בבאזל שבשווייץ בשנת 1897. הקונגרס היה מעין פרלמנט (בית נבחרים) של נציגי מדינת היהודים העתידית, והשתתפו בו כ-200 נציגים. המצע/תוכנית של התנועה גובש ונוסח הקונגרס הראשון שנערך בבאזל ולכן כונה תוכנית באזל. הרצל כתב ביומנו לאחר הקונגרס הראשון: "בבאזל ייסדתי את מדינת היהודים"

"תוכנית באזל"

הציונות שואפת להקים לעם ישראל בית מולדת בא"י מובטח עפ"י משפט העמים (לקבל את הסכמתן של ממשלות העולם להקמת "בית לאומי" לעם היהודי בא"י).

להשגת מטרה זו הקונגרס ינקוט באמצעים הבאים:

1. פיתוח א"י, על ידי עלייה והתיישבות של יהודים העוסקים בחקלאות, בעלי מלאכה ומסחר.
2. הפצת הרעיון הציוני, הגברת הרגש הלאומי-יהודי וההכרה בלאומיות היהודית.
3. ניהול מו"מ מול המעצמות, כדי לקבל את הסכמת המעצמות (צ'רטר) שיש בהן צורך על מנת להגיע אל מטרת הציונות.

הצירים (=נציגים) של הקונגרס הציוני נבחרו על ידי רוכשי "השקל הציוני" (=דמי חבר בתנועה הציונית), וההחלטות הוכרעו ע"פ דעת הרוב (זכות בחירה שווה לגברים ולנשים). הקונגרס התכנס כל שנה והחל מקונגרס החמישי-מידי שנתיים.

זרמים בתנועה הציונית

אנו מבחינים בנושאי מחלוקת שונים בתנועה הציונית:

הדרכים להשגת מדינה : ציונות מדינית מול ציונות מעשית.

אופיו של הבית הלאומי : ציונות חילונית מול ציונות דתית.

א. הציונות המדינית

מיצג הזרם : הרצל, מקס נורדאו

השקפת עולם : פועלים בדרך פוליטית דיפלומטית, בשלב הראשון יש להתמקד בפעילות מדינית אצל המעצמות כדי להשיג הסכמה להעניק ליהודים זיכיון להקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל.

הרקע : 1. חשש מפוגרומים והתגברות האנטישמיות.

2. אכזבה מאמנציפציה וליברליזם אירופאי.

נימוקים לרעיון:

1. תמיכת המעצמות – לא רק היהודים סובלים מהעמים אלא גם העמים סובלים מהיהודים, העמים רואים בעם היהודי גורם זר ומעוניינים ביציאת היהודים כדי למנוע תחרות כלכלית, מהפכות וכו'. מדינת יהודים תקום עם תמיכת המעצמות.

2. התיישבות בא"י- היהודים סובלים מאנטישמיות למרות האמנציפציה – המצוקה היא בעיה מדינית עולמית וצריך לטפל בה בזירה בינלאומית בהסכמת המעצמות, הציונות לא באה לספק מקלט ללילה אלא לתת ליהודים מולדת, "התגנבות בלילה" (הכוונה לדרך שבה פעלו אנשי העלייה הראשונה) לא תפתור את חזרת היהודים לא"י והיא עלולה אף לעורר את זעמה של דעת הקהל העולמית ואת זעמו של השלטון העות'מני שיכול בתגובה לפגוע בישוב היהודי החדש. ולכך צריך הסכמה משפטית מדינית של האומות לפני ההתיישבות בא"י.

הפעולות: כינוס קונגרסים ציונים והקמת ההסתדרות הציונית.

הרצל נפגש עם אישים בולטים בפוליטיקה העולמית כמו הסולטאן העות'מאני, שר המושבות הבריטי, וקיסר גרמניה.

קבלת תוכנית באזל- "הציונות שואפת להקים בית מולדת לעם ישראל בא"י עפ"י משפט הכללי" (= הסכמת העמים)

ב. הציונות מעשית

מיצג הזרם : נציגי יהודים ממזרח אירופה- חובבי ציון.

השקפת עולם : עליה והתיישבות בא"י היא חיונית גם ללא הבטחות ממדינות העולם, דרך הפעולה שלה היא בקביעת **מעשים** בשטח – זרם שממשיך את חיבת ציון שעלו בעליה ראשונה.

הרקע : 1. חשש מפוגרומים. 2. אכזבה מליברליזם רוסי.

נימוקים לרעיון:

1. בעלות על הארץ: אי"י נקנית במעשים, קניית קרקעות והתיישבות כל אלו יכולים להכריע את הכף גם בתחום המדיני (לא שללו את פעילות המדינית) כי על בסיס עובדות קימות קל יהיה להשיג אישור מאומות העולם.

2. פתרון הצלה למצוקת היהודים במזרח אירופה בגלל אנטישמיות. אי אפשר לחכות עד להשגת האישור מאומות העולם.

פעולותיהם: עליה לא"י (עלייה ראשונה ושנייה) והקמת התיישבות בארץ ישראל.

- קניית קרקעות בא"י

- עזרה כספית וארגונית לשוב בא"י.

- הפצת הרעיון הציוני ועידוד העלייה לא"י.

ג. הציונות הדתית

מיצגי הזרם: הרב מוהליבר, הנצי"ב, הרב ריינס.

הרב יצחק יעקב ריינס

(1839-1915) בצעירותו שימש הרב ריינס כגבאי של 'חברת יישוב ארץ ישראל' שבראשה עמדו הרב קאלישר והרב גוטמכר. לאחר מכן כיהן כרב בעיירות שונות בליטא. הוא הקים את ישיבת לידא, ישיבה ששילבה לימודי קודש וחול במטרה לאפשר לצעירים דתיים להיות משכילים ועם זאת להמשיך ולהיות לומדי תורה ושומרי מצוות. הרב ריינס נפטר בעיצומה של מהומת מלחמת העולם הראשונה, זמן קצר לפני שפלשו הכוחות הגרמניים לעיר.

תנועת המזרח"י- עד 1901 דתיים וחילונים פעלו יחד בקונגרס הציוני. אולם אז קמה בקונגרס הציוני סיעה דמוקרטית של "הציונות הרוחנית" ודרשה התערבות של ההסתדרות הציונית גם בתרבות. הדבר היה נגד השקפת הדתיים שחששו שעיסוק בתרבות ירחיק את הדתיים מהתנועה הציונית. לכן הם החליטו להקים סיעה חדשה כנגד הסיעה הדמוקרטית שנקרת סיעת המזרח"י (=ראשי תיבות מרכז רוחני) בראשות הרב יצחק יעקב ריינס.

השקפת עולם: הציונות הדתית האמינה בשילוב בין דת ישראל ללאומיות יהודית. היא ראתה בציונות שלב א' של הגאולה "אתחלתא דגאולה". יש לזרז את הגאולה המשיחית בעזרת הגאולה הטבעית שעיקריה: קיבוץ גלויות, שיבה לא"י, עבודת אדמה, שפה עברית.

מטרת המזרח"י: לתרום לאווירה דתית בתנועה הציונית ולדאוג שלא תהיה פגיעה של התנועה בדת היהודית. המזרח"י דרשה שיוקם זרם של חינוך ממלכתי דתי נפרד במקביל לחינוך הציוני הכללי. בהכוונת המזרחי קמו בתי ספר דתיים ששילבו לימודי חול ולימודי קודש (בי"ס תחכמוני בתל אביב).

הקשיים שבהם נתקלה המזרח"י

1. ההחלטה לעסוק בפעילות חינוכית גרמה לחילונים לנטוש את הסיעה.

2. תמיכתה בהצעת אוגנדה החלישה אותה.

3. היו גם מתנגדים דתיים שלא ראו בעין יפה את פעילות המזרחי בתנועה שרובה חילונים ופרשו מתוכה והקימו את אגודת ישראל.

כתשובה למתנגדים הדתיים הרב ריינס תרץ זאת שאין כאן קשר מהותי אלא רק קשר טכני לשם השגת המטרה של הקמת מדינה לעם היהודי. ועיקר התנועה הציונית הוא רק אמצעי הכרחי להצלת היהודים ולא מדובר בדחיקת הקץ ואין כאן פעולה משיחית. הרב ריינס האמין שעלינו כדתיים להשפיע על התנועה הציונית מבפנים דהיינו מתוך התנועה ולא להשאירה בידי ההנהגה החילונית בלבד, הדבר ישפיע על אופי המדינה שתקום.

היישוב היהודי בארץ ישראל בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, עד תום מלחמת העולם הראשונה

א. היישוב היהודי לגווניו בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית משלהי המאה ה-19 עד תום מלחמת העולם הראשונה

היישוב החדש

בשנים 1882-1914 החל לצמוח, לצד היישוב הישן, יישוב חדש של יהודים שעלו לארץ ממניעים לאומיים ורצו לבנות בארץ חברה חדשה, שונה מזו שהכירו בגולה וביישוב הישן. העולים חיזקו התיישבות עירונית מחוץ לארבע ערי הקודש (ירושלים שמחוץ לחומות, יפו, חיפה), הקימו יישובים חקלאיים יהודיים, חידשו את השימוש בשפה העברית כשפת דיבור, פיתחו חינוך לאומי-ציוני והחלו לקדם את מעמד הנשים. מגמות אלו החלו להתפתח, כפי שראינו, כבר בתקופת היישוב הישן, אולם, אופייו הלאומי המובהק של יישוב זה הוא שהקנה לו את השם "היישוב החדש". היישוב החדש היה אשכנזי באופיו אף שהצטרפו אליו גם יהודים מארצות האסלאם. הבולטים ביניהם היו יהודי שעלו מתימן. היישוב החדש נבנה בידי עולים משתי עליות: העלייה הראשונה והעלייה השנייה.

העלייה הראשונה (1882-1904) שמנתה כ-60,000 עולים הגיעה בעיקר מרוסיה, רומניה ותימן. רוב העולים בעליה הראשונה היו דתיים-מסורתיים, בעלי משפחות ובעלי הון זעיר. הם התיישבו בערים ועסקו במסחר ובמלאכה. העולים שיצרו שינוי ממשי באופיו של היישוב היהודי בארץ היו עולי חיבת ציון. קבוצה מיוחדת מבין העולים היו הבילויים (=ראשי תיבות של "בית יעקב לכו ונלכה"), שבנוסף לדגל הציונות ועבודת הכפיים הדגישו את ערכי הצדק החברתי והשוויון. עולי חיבת ציון התפרנסו מעבודה חקלאית וחדשו את צורת ההתיישבות - המושבה. במושבות שייסדו (32 במספר, שמנו כ-5,000 נפש) הקימו מוסדות הנהגה מקומיים, פיתחו מוסדות חינוך לאומיים, הנהיגו את השפה העברית וקידמו את מעמדן של הנשים בתחום החינוך כתלמידות וכמורות. בכך תרמה העלייה הראשונה להחדרת רעיונות לאומיים ומודרניים ליישוב היהודי בארץ ישראל.

קשיי המושבות: אנשי המושבות סבלו מעוני וממצוקה כיוון שכספם אזל עקב קניית האדמות וחוסר הניסיון החקלאי שגרם להפסדים רבים. גם מחלת קדחת הביצות (המלריה) שפשטה במושבות הפילה חללים רבים. השלטון העות'מאני אסר על עלייה ועל בניית בתים במושבות וערביי הכפרים פגעו בשדות וביבול. ניתן לשער כי בלא סיוע היו המושבות ננטשות, אלא שהברון רוטשילד נענה לבקשות העזרה. הברון שכונה 'הנדיב הידוע' ו'אבי היישוב' השקיע במושבות סכומי כסף גדולים במשך 18 שנים, אולם

למרות זאת המושבות לא הגיעו לידי עצמאות כלכלית, ולא הפכו לרווחיות. העברת ניהול המושבות לידי חברת יק"א (1,900) הצליחה להעמיד את המושבות על רגליהן.

העלייה השנייה (1904-1914) מנתה כ-35,000 איש, רובם מרוסיה וגם מתימן. רוב העולים בעלייה השנייה דמו באופיים לקבוצה המרכזית בעלייה הראשונה, אך הקבוצה הבולטת, שהטביעה חותם על היישוב החדש, הייתה של הצעירים הסוציאליסטים.

הצעירים הסוציאליסטים בעלייה השנייה היו בעיקר גברים, חילונים, רווקים וחסרי הון פרטי. בתוך קבוצות הפועלים היו גם נשים, שנאבקו על מעמדן. הפועלים והפועלות האמינו בערכי הסוציאליזם - רצו לייסד בארץ מעמד פועלים ולהקים חברה החיה בשיתופיות ושוויון בכל תחומי החיים. הם ראו בעבודת הכפיים ובמיוחד בעבודת האדמה חשיבות גדולה. הם האמינו בחילוניות, השוללת את היהדות הגלותית ומציבה במקומה דמות של "יהודי חדש" - ציוני, יצרני, סוציאליסט ודובר עברית.

פעולותיהם למימוש השקפת עולמם:

כיבוש העבודה - הם דגלו בעבודה עברית בלבד ונאבקו נגד העסקת פועלים ערבים במושבות העלייה הראשונה.

כיבוש השמירה - הם נאבקו על שמירה יהודית במושבות והקימו ארגוני שמירה.

התיישבות שיתופית - הם הקימו את הקבוצה (שבהמשך נקראה - קיבוץ), שערכה תאמו את ערכי השוויון והשיתופיות בהם דגלו. הקבוצות הוקמו על קרקע לאומית. הכלכלה בקבוצות הייתה שיתופית. כל ההחלטות התקבלו באספות חברים על ידי חברי הקבוצה כולם, ואפילו חדר האוכל היה משותף.

מאבק על השפה העברית - עולי העלייה השנייה הצטרפו למהפכה של החיית השפה העברית בה עסקו אישים בעלייה הראשונה ובראשם אליעזר בן יהודה. כתוצאה ממלחמת השפות שהתנהלה בשנים 1914-1913, קמה בארץ מערכת חינוך עצמאית שלא נתמכה בידי חברות זרות והשפה העברית הפכה לשפה השלטת במערכת החינוך ובחיי היומיום בישוב החדש.

האידיאולוגיה של העלייה השנייה יצאה לפועל בעזרת המפלגות כמו "פועלי ציון" (1906) ו"הפועל הצעיר" (1905). המפלגות כיוונו את חבריהם למקומות עבודה ודאגו לצורכיהם הבסיסיים על ידי הקמת מטבחי פועלים, קופת חולים, דיור לפועלים וכדומה. מבין מנהיגי אותן מפלגות, בני העלייה השנייה, נוכל למצוא רבים שמילאו שנים רבות לאחר מכן תפקידים בהנהגה של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל.

גלי העלייה מתימן - בין העולים ארצה בעלייה הראשונה ובעלייה השנייה היו כ-5,000 מיהודי תימן. העלייה מתימן החלה בשנת 1881 ומאז המשיכה טיפין טיפין. העולים הגיעו בשני גלים עיקריים. הגל הראשון של העלייה 1881-1908 (תרמ"ב-תרס"ח), מכונה 'אעלה בתמר'. הגורמים לעלייתם היו בעיקר אמונה משיחית וגזרות חדשות שגזר השלטון בתימן נגד יהודים. הם סבלו קשיים רבים בבואם ארצה יותר מן העולים האחרים: העדות בארץ לא הכירו בהם בשל ייחודיותם ומנהגייהם והם סבלו מעוני קשה וממצוקת דיור. הקשיים מהם סבלו גרמו להם להסתגר בתוך עצמם.

הגל השני

החל בשנת 1912 בעקבות פעילותו של השליח הציוני שמואל יבנאלי. גם עולים אלו סבלו מניכור, מעוני ומאחוז תמותה גבוה יחסית לכל קבוצה אחרת בישוב. בעקבות כך הוקמו בשנים 1912-1913 שכונות וישובים ליהודים תימנים בלבד: מחנה יהודה בפתח תקווה, נחליאל בחדרה וכן שכונות בזכרון יעקב וביבנאל.

גם מוסדות החינוך של עולי תימן שלימדו במתכונת שבה חינוכו בתימן, הבליטו את העובדה שהם לא התערו בעדות האחרות.

הצביון הדתי של היישוב

פולמוס השמיטה

על פי התורה בשנת השמיטה אסור לעבוד את האדמה בארץ ישראל. עד לשנת תרמ"ט (1889) בקושי היו בארץ עובדי אדמה ועל כן נושא זה לא תפס מקום חשוב, אך עם הקמת המושבות החקלאיות בתקופת העלייה הראשונה התעורר חשש שהשבתת החקלאות תביא להתמוטטות מפעל ההתיישבות בארץ ישראל. הברון רוטשילד הורה לאנשי המושבות לעבוד גם בשמיטה, וגם המנהיגים החילוניים של תנועת 'חובי ציון' לחצו על עמיתיהם הדתיים שימצאו פתרון הלכתי לבעיה זו.

היתר המכירה: הרב מוהליבר, מראשי תנועת חובבי ציון, סבר שמכיוון ששמיטה בזמן הזה מדרבנן ניתן למכור את הקרקע לגוי (כמו שעושים במכירת חמץ) וכך ניתן יהיה להמשיך לעבד את האדמה גם בשמיטה. על ההיתר חתם גם הרב אלחנן ספקטור שנחשב כגדול הפוסקים בתקופתו.

המתנגדים: הנצי"ב מוולוז'ין טען ששמיטה בזמן הזה דאורייתא ולכן אי אפשר לסמוך על ההיתר. כמו כן הוא טען שמטרת השיבה לא"י היא לקיים מצוות התלויות בארץ ולא לבטל אותן. גם הרבנים האשכנזים ביישוב הישן התנגדו להיתר והיו שטענו שהסיבות להתנגדותן נובעות מיחסם השלילי למושבות ומהחשש שהמושבות יפגעו בכספי החלוקה. כמו כן היו שטענו שהמושבות לא יתמוטטו גם אם ישמרו את השמיטה ועל כן אין צורך בהיתר המכירה.

למעשה: במושבות שתחת חסותו של הברון – סמכו על ההיתר, חוץ ממזכרת בתיה- שבעקבות שמירתה על השמיטה איבדה את תמיכת הברון. גם גדרה שמרה על השמיטה, ואילו אנשי היישוב הישן האשכנזים לא סמכו על ההיתר וקנו פירות וירקות מערבים. (מי אמר שההיסטוריה לא חוזרת!)

מסע הרבנים למושבות

בשנת 1913 יזם הרב קוק מסע למושבות השומרון והגליל, מחדרה ועד מטולה. במסע השתתפו עוד שמונה רבנים מהישוב הישן, ביניהם: הרב זוננפלד- מגדולי המתנגדים לציונות, הרב חרל"פ, ועוד. המסע נמשך ארבעה שבועות והפרטים עליו נכתבו בחוברת שהוציאו בשם: "אלה מסעי".

מטרות המסע: א. לקרב לבבות בין אנשי הישוב החדש לרבני הישוב הישן באמצעות מפגש ישיר ובלתי אמצעי. כך יכירו האחד בערכו של השני (מפעל ההתיישבות הציוני/הזיקה למקורות העם היהודי). ב. חיזוק הדת במושבות וקירוב החקלאים ליהדות. ניסיון שיקפידו על כשרות, שבת, חינוך דתי ויקיימו את המצוות התלויות בארץ.

הרבנים התקבלו בכבוד רב בכל המושבות, במושבות העלייה הראשונה שהיו יותר דתיות הם התקבלו בשמחה גדולה, בעוד שבמושבות העלייה השנייה שהיו יותר סוציאליסטיות ופחות דתיות הם התקבלו קצת בהסתייגות. קירוב הלבבות הושג אך במושבות דחו את הדרישה לשמור שבת וכשרות אך הסכימו לשמור את המצוות התלויות בארץ ולהפריש תרומות ומעשרות. היו גם מעט מושבות שהסכימו לשנות מעט את החינוך בכיוון הדתי, ולקבל על עצמן מעט מצוות.

הרב קוק רצה להמשיך ולשמור על קשר קבוע בין הרבנים ליישובים, אך מלחה"ע שפרצה באותו הקיץ מנעה זאת. לאחר המלחמה כבר הנתק היה גדול מדי ורבני היישוב הישן לא הצטרפו למסע שהוא ערך, והפועלים לא חזרו בהם מדרכם החילונית.

שני אירועים ממסע הרבנים :

1. בויכרון-יעקב דרשו הרבנים להזיז את הבמה למרכז ביהכנ"ס כדי שלא יהיה כמו בבתי הכנסת של הרפורמים – בקשתם נענתה.

2. במרחביה אמר הרב קוק: "לא באנו להשפיע, באנו להיות מושפעים מגודל מסירות הנפש שלכם"

היישוב היהודי במעבר משלטון עות'מאני לשלטון המנדט הבריטי הצהרת בלפור

בנובמבר 1917 שלח שר החוץ הבריטי הלורד בלפור מכתב לראש התנועה הציונית בבריטניה הלורד רוטשילד. מכתב זה מכונה הצהרת בלפור ובו נאמר :

לעונג רב לי להעביר לידיך להלן, בשמה של ממשלת הוד מלכותו, את הצהרת ההזדהות עם השאיפות היהודיות הציוניות כפי שהוגשה לקבינט ואושרה על ידו:

"ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל, ותשתדל במיטב מאמציה להקל על השגת מטרה זו, בתנאי ברור שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של עדות לא יהודיות בארץ ישראל או בזכויות ובמעמד המדיני של יהודים בכל ארץ אחרת".

אודה לך אם תביא את ההצהרה לידיעת ההסתדרות הציונית.

ההצהרה נוסחה באופן מעורפל: לא נכתבה בה המילה 'מדינה' כדי לא להכעיס את העות'מאנים שעדיין שלטו בארץ, וגם כיוון שהיישוב היהודי לא היה מבוסס מספיק. היא גם לא ניתנה להסתדרות הציונית אלא ללורד רוטשילד.

משמעותה של הצהרת בלפור

ההצהרה התקבלה בשמחה רבה, זו הפעם הראשונה שמעצמה גדולה הכירה בקשר שבין התנועה הציונית לארץ ישראל. אומנם היא נוסחה באופן לא מחייב אבל היא סימנה את הרצון הטוב להגשמת חזון הציונות. ובמיוחד לאור העובדה שהבריטים כבשו את א"י מספר שבועות לאחר מתן ההצהרה.

לבריטים היו מניעים שונים במסירתה:

* בלפור ואחרים האמינו ששיבת עם ישראל לארצו זה חלק מהאמונה הנוצרית ועל כן אהדו מהלך זה.

* ארץ ישראל נמצאת במקום אסטרטגי (חיבור 3 יבשות + תעלת סואץ) והבריטים רצו לחזק את אחיזתם באזור זה.

* אולי כדי לקנות את אהדתם של יהודי אמריקה, ובאמצעותם להפעיל לחץ על ממשלת אמריקה שתתערב במלחמה (מלה"ע הראשונה) ותסייע לבריטים נגד הגרמנים והעות'מנים.

המנדט הבריטי על ארץ ישראל

בתום מלחה"ע הראשונה החליטו המדינות המנצחות לחלק ביניהן את השטחים שכבשו ולהחיל עליהם את שלטון המנדט. משמעות הדבר היה שמדינה מנצחת תפרוס את חסותה על מדינה כבושה ותסייע לה להתפתח ולקבל עצמאות. בוועידת סאן-רמו שבאיטליה (1920) הוחלט להעניק לבריטניה את המנדט על ארץ ישראל, מנדט מסוג A שמשמעותו שתוך זמן קצר תוכל המדינה להיות עצמאית (מנדט B ניתן למדינות שנוקקו לעזרה רבה יותר עד לעצמאות, ו-C למדינות נחשלות). בגלל עיכובים שונים ניתן המנדט שנתיים מאוחר יותר (1922), ומאז השלטון הבריטי בארץ הפך משלטון צבאי (מתוקף הכיבוש) לשלטון מתוקף חבר העמים.

בכתב המנדט נאמר:

* "בעלת המנדט תהיה אחראית להגשמת ההצהרה שממשלת בריטניה פרסמה (=הצהרת בלפור) לטובת ייסוד בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל" (גם במנדט מוכרת זכותם של היהודים על א"י ולא של הערבים).

* הבריטים מחויבים ליצור את התנאים הכלכליים והמנהלתיים להקמת הבית הלאומי היהודי.
* הבריטים מחויבים לסייע להקמת מוסדות שלטון עצמאיים של היהודים.
* הבריטים יקלו על העלייה של היהודים וכן יקלו עליהם ברכישת קרקעות.
* מאידך הקמת הבית הלאומי לא תבוא על חשבון זכויותיהם של שאר המיעוטים: אנגלית, עברית וערבית יהיו השפות הרשמיות, חגיה ומקומותיה הקדושים של כל עדה יישמרו.
שים לב! כתב המנדט הכיר ביהודים כלאום ודאג לזכויותיו הלאומיות (עלייה, מוסדות שלטון, עצמאות) לעומת היחס לערבים כאל עדה דתית (מקומות קדושים, חגים, חופש פולחן).

הלאומיות הערבית במזרח התיכון ובא"י בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20

צמיחת הזהות הלאומית של ערביי ישראל

קודם מלחמת העולם הראשונה היו כמה מסגרות שהרכיבו את זהותם של ערביי ארץ ישראל:

זהות דתית: רוב ערביי א"י היו מוסלמים, והאסלאם רואה במאמיניה בני עם אחד לכן גם ערביי ישראל ראו את עצמם כחלק מבני הדת המוסלמית.

זהות עות'מאנית: העות'מאנים שלטו ברוב שטחי המזרח-התיכון ובכך הרגישו ערביי א"י כחלק מהאימפריה העות'מאנית מבחינה מנהלתית ושלטונית אך לא מבחינה מהותית (הם לא ראו את עצמם כעות'מאניים).

זהות משפחתית: עם החלשות השלטון המרכזי באימפריה העות'מאנית עלה כוחן של המשפחות הנכבדות כמו משפחת אל-חוסיני ונשאשיבי. מלבד היותן נושאי משרות דתיות של שופטים (=קאדי) ופוסקי הלכה (=מופתי) קיבלו משפחות אלה גם תפקידים מנהליים כמו ראשי ערים. חשיבות המעמד המשפחתי עלתה לעיתים על כל מעגל זהות אחר.

רעיון 'סוריה רבתי' (=סוריה הגדולה) זהות אזורית: א"י הייתה חלק ממחוז סוריה שכלל את סוריה לבנון ירדן וא"י. כאשר התעורר הרעיון הלאומי להקמת מדינה שבירתה דמשק הרגישו ערביי א"י חלק טבעי ממדינה זו. לאחר מלחמת העולם הראשונה הקימו ערביי א"י מפלגה בשם אסתקלאל (=העצמאות) ושאיפתם הייתה להיות חלק מסוריה הגדולה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נוספו למרכיבי הזהות הכלליים של ערביי ארץ ישראל גם מרכיבי זהות ייחודיים יותר, וזאת מכמה סיבות:

1. **שונו הגבולות במזרח התיכון**: בשנת 1916, באמצע מלחמת העולם הראשונה, חתמו הצרפתים והאנגלים על הסכם סודי סייקס-פיקו (שמות שרי החוץ של שתי המדינות) בו הסכימו על חלוקת שטחי המזרח"ת לאחר המלחמה. לפי הסכם זה צרפת אמורה הייתה לקבל את שטחי סוריה ולבנון, וא"י הייתה אמורה להיות בשליטה בנל"א.

הבריטים כבשו את א"י והיא לא נשארה בנל"א, אולם כשנודע תוכן הסכם סייקס-פיקו להנהלה הציונית היא התנגדה לניתוק הגליל, שעל פי ההסכם היה אמור להיות בשליטת הצרפתים, מא"י. בסופו של דבר הסכימו הצרפתים לוותר על רוב שטח הגליל חוץ מעל אצבע הגליל (אזור קרית שמונה) לאחר פרשת תל-חי הסכימו הבריטים לכלול גם את אצבע הגליל בתחומי המנדט (הגבול של ימינו). לסיכום: שינוי הגבול גרם לניתוק א"י מסוריה ומאז החלו ערביי א"י לחלום על הקמת מדינה עצמאית בתחומי א"י ללא קשר לסוריה.

2. רעיון 'סוריה רבתי' נפל!

א. ועידת סאן-רמו נתנה את המנדט על א"י-לבריטי, ואת המנדט על סוריה- לצרפתים, ובכך נקרעו ערביי א"י מסוריה.

ב. הבריטים המשיכו לתמוך בהצהרת בלפור שדיברה על הקמת בית לאומי ליהודים בא"י.

ג. פייסל חוסייני מנהיג 'סוריה רבתי' סולק ע"י הצרפתים שקבלו את החסות על סוריה.

3. זהות אנטי ציונית כגיבוש הזהות של ערביי א"י

לאחר נפילת חלום 'סוריה הגדולה' החלו ערביי ארץ ישראל לגבש תפיסה לאומית ייחודית. הם רצו להקים מדינה ערבית עצמאית ללא קשר לסוריה. הם העמידו את קדושת ירושלים לאסלאם במרכז התודעה ופתחו בפעילות נגד עליית היהודים לארץ. הם ביססו את טענותיהם על הנימוקים הבאים:

- א"י קדושה לאסלאם.
- רוב התושבים בא"י הם ערבים, ורוב הקרקעות בארץ שייכות לערבים.

- לערבים יש רציפות היסטורית ממושכת יותר בא"י הן מבחינת הישיבה בארץ והן מבחינת השליטה עליה.

- הערבים תבעו זכויות על א"י בהתבסס על הצהרות שונות של המעצמות. (הצהרת וילסון, אגרת מקמהון). מכתבי מקמהון נחשבים כחזוה ומכיוון שקדמו להצהרת בלפור אין להצהרה תוקף חוקי.

- התיישבות יהודית בא"י תקפח את פרנסתו של הפועל הערבי.

ההתנגדות לציונות הייתה אם כן אחד ממרכיבי הזהות של ערביי א"י לאחר מלחמת העולם הראשונה.

שינויים אלה הכניסו דילמה בקרב ערביי ארץ ישראל: היו מהם שעדיין שאפו ל'סוריה רבתי' וראו עצמם חלק מהאומה הערבית שבאזור ולא רצו להיבדל ממנה. אולם היו כאלה שהבינו שא"י היא מעתה יחידה עצמאית ולכן יש לשאוף להקים מדינה בגבולותיה בלבד.

הפיצול במחנה הערבי: חאגי אמין אל חוסייני (טפו עליו ועל בניו) מונה על ידי הבריטים למופתי הגדול של ירושלים, כאות תודה על המינוי הוא ריכז את עיקר מרצו במאבק בציונים ולא בבריטים. לאחר מכן הפך חוסייני לראש המועצה המוסלמית העליונה תפקיד שנתן לו עוצמה כלכלית וסמכות למינוי אנשי דת. משפחת חוסייני ותומכיה תמכו בחיזוק הדת וצמצום המגע עם המודרנה והיהודים.

בראש מחנה המתנגדים עמדה משפחת נשאשיבי שהיו מוכנים להגיע להסדר מדיני עם היהודים. הם תמכו במודרניזציה ובקשר עם היהודים שראו בהם את מובילי הקדמה לאזור. פיתוח הדת המוסלמית עמד בניגוד למטרותיהם.

התפתחות הבית הלאומי היהודי בא"י בתקופת השלטון הבריטי (1914-1948)

הגוש הדתי

הגוש הדתי נחלק לקבוצות שונות בנושאים רבים, אך המכנה המשותף לכולם היה הרצון להקים מדינה בעלת צביון יהודי כחלק מתהליך הגאולה.

המזרחי- המפלגה הוותיקה ביותר בגוש הדתי שהוקמה בשנת 1902 ע"י הרב ריינס. עיקר פעולותיה הופנו לתחום החינוך הדתי והרבנות, ורוב חבריה השתייכו למעמד הביניים ולגוש האזרחי.

הפועל המזרחי- הוקמה ב-1922 כדי לדאוג לפועל הדתי, עיקר פעולותיה היו בהקמת יישובים חדשים המגשימים את רעיון תורה ועבודה כפי שנראה בהמשך.

אגודת ישראל- התנועה הגדולה ביותר בקרב הדתיים הלא-ציוניים הייתה 'אגודת ישראל'. תנועה זו הייתה סניף של התנועה העולמית והיא התייחסה בשלילה לכל שיתוף פעולה עם החילוניים ואף החרימו את הבחירות לכנסת- דבר שמנע מהם להביא לידי ביטוי את כוחם הגדול בציבור.

פועלי אגודת ישראל- הוקמה ב-1933 כדי לסייע לפועלים החרדים. בשונה מאגודת ישראל, מפלגה זו תמכה בהתיישבות חקלאית והקימה מושבים וקיבוצים. היא נטתה לשיתוף פעולה עם המוסדות הציוניים אך לא הייתה מוכנה להיות חלק מההסתדרות הציונית.

הקמת תנועת 'החלוץ' וההכשרות להגשמת ערכי הציונות

ארגון 'החלוץ' הוקם ברוסיה בשנת 1917 והוא התפשט בכל רחבי אירופה ומנה עשרות אלפי חברים. במסגרת פעילותו הוקמו חוות להכשרת הצעירים לעבודת החקלאות, בחוות למדו עברית והיסטוריה יהודית וחיו חיי קבוצה ושיתוף.

בארצות האסלאם כמעט ולא הוקמו הכשרות חקלאיות בגלל המתח שנוצר בעקבות הסכסוך עם ערביי א"י ובגלל העדר תשתית ציונית חזקה.

ב-1928 הוקמה בגרמניה תנועת 'ברית חלוצים דתיים' שערכיהם תאמו את ערכי תנועת 'הפועל המזרחי'. חניכי תנועה זו הקימו בשנת 1931 את קיבוץ 'רודגס' ליד פתח תקוה (רודגס-היה שמה של חוות ההכשרה בגרמניה) ולאחר מכן הקימו את ארגון 'הקיבוץ הדתי'.

התיישבות המחנה הדתי

הגורמים להקמת הפועל מזרחי: עם עלייתם ארצה לא מצאו החלוצים הדתיים גוף או ארגון אשר יבטא את השקפת עולמם מהסיבות הבאות:

1. המזרחי- הייתה דתית אך השקפת עולמה הכלכלית-קפיטליסטית עמדה בסתירה להשקפת עולמם של הדתיים. אנשי המזרחי התיישבו בערים ופתחו שם את נושאי הדת והחינוך אך רעיון 'כיבוש העבודה' היה רחוק מהם.

2. הסתדרות העובדים- למרות הזדהות העולים הדתיים עם רעיון הסוציאליזם ההסתדרות התנכרה לכל מה שקשור לחיי דת ומסורת (שמירת כשרות ושבת) ולכן הדתיים לא יכלו להצטרף ליישובים החקלאיים שהם הקימו.

3. איכרי המושבות אנשי העלייה הראשונה- הם היו דתיים אך לא הדגישו את ערך העבודה העברית והעדיפו לעיתים את הפועל הערבי המיומן והזול.

הרעיון היה להקים ארגון עצמאי שימזג בתוכו את היסוד הדתי לאומי עם הרעיון הסוציאליסטי במסגרת החיים המתחדשים בא"י. לתת מענה לצרכים המיוחדים של הפועל הדתי למשל: מקומות עבודה מתאימים, מטבחים כשרים.

הקמת ארגון הפועל מזרחי רעיון תורה ועבודה

ר' ישעיהו שפירא – האדמו"ר החלוץ (אחיו של האדמו"ר מפיסצנה): ויתר על כסא האדמו"רות ועלה לארץ בשנת 1914, היה ממייסדי הפועל המזרחי, בגיל 51 עזב את כל עיסוקיו הציבוריים ועבר לכפר פינס שם עסק בחקלאות.

רעיון תורה ועבודה שאף להגשים שני ערכים מרכזיים: **מצד אחד** השאיפה לבנות חברה על יסודות הצדק הסוציאלי של תורת ישראל **ומצד שני** שותפות במלאכת בניין א"י על יסוד חלוצי. לשם הגשמת מטרה זו נקבעו רעיונותיו ויעדיו של הפועל מזרחי אשר הביאו למימוש רעיון תורה עבודה. "קדש חייך בתורה וטהרם בעבודה"

המושב הדתי - עד 1935 הקים הפועל מזרחי רק מושבי עובדים. מושב עובדים ראשון קם בשדה יעקב ב1927 (עלייה רביעית) עד סוף שנות השלושים הוקמו ע"י הפועל מזרחי המושבים: כפר פינס, כפר אברהם, כפר הרואה, אליאשיב, וכפר יעבץ.

הקיבוץ הדתי - הקיבוץ הראשון שהוקם הוא טירת צבי ב 1936 במסגרת חומה ומגדל. יש לציין שהעיקרון ההתיישבותי שאפיין את הקיבוץ הדתי היה שמירה על גושי התיישבות דבר שהקל על הקמת מסגרות חינוך משותפות ומנע את השפעת הסביבה החילונית.

1. למושב יש **מצד אחד** את היתרונות של חברה שיתופית (שיווק...). אך **מצד שני** הוא אינו מגביל את חופש הפרט (מאפשר חיי משפחה שלמים דבר מרכזי מאוד ביהדות מאפשר ספונטאניות) כמו הקיבוץ.

2. החלוצים הדתיים שהגיעו ממזרח אירופה הסתייגו מהסוציאליזם (הוא נתפס כמהפכני, אנטי דתי...) ולכן העדיפו את המושב השיתופי שנתפס כביטוי פחות מובהק של הסוציאליזם מאשר הקיבוץ.

המרד הקדוש: הרב שמואל חיים לנדאו (שח"ל) טבע את המושג המרד הקדוש: **מרד** – בגולה טופחו מקצועות שאינם יצרניים כגון: מסחר, עסקי כספים וזלזול בעמל כפיים. המרד דוגל בהקמת סדר חברתי חדש בא"י על פי הרוח המקורית של התורה, חברה עובדת המתאפיינת בעבודת כפיים ובעבודת אדמה. יצרנות ועבודת כפיים הכרחיים במימושו של האדם ובגאולתו.

קדוש - חברה המושתתת על עבודת כפיים ועבודת אדמה נתפסה בעיניו כערך דתי ופְּחִיּוֹת אלוּקִית.

"התחיה היא היסוד והתכלית גם ל'תורה' וגם ל'עבודה', התורה במובן של תורת-חיים והשקפת עולם, המקיפה את כל החיים ופרטיהם מחולי-חולין ועד לקדשי קדשים... התורה במובנה הרחב והאמיתי, אי אפשר לה להתגשם רק על ידי שמירת הדת של יחידים, הגשמתה היא על ידי העם!"

תרומת המחנה הדתי לבניין הארץ

* הוקמה תנועת הנוער הדתית "בני עקיבא שתרמה לגיבוש ערכים לאומיים דתיים. (פועל מזרחי)

* הקמת מושבים, וקיבוצים דתיים אשר נטלו חלק בבניין ויישוב הארץ. (פועל מזרחי)